

-
62. Там же. – Оп.2. – Спр.37.
63. Там же. – Ф.4342. – Оп.1. – Спр.2.
64. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.18.
65. Державний архів Одеської області. – Ф.3829. – Оп.1. – Спр.14.
66. Там же. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.86.
67. Там же. – Спр.87.
68. Державний архів Російської Федерації. – Ф.1235. – Оп.3. – Спр.25.
69. Там же. – Спр.27.
70. Там же. – Спр.28.
71. Там же. – Оп.2. – Спр.34.

SUMMARY

The revolutionary events in the South of Ukraine at the end of 1917 – beginning of 1918 in conditions of a significant aggravation of the socio-economic and national-political contradictions are considered. The political struggle during selective campaigns of 1917 is elucidated. Events which opened opportunities for wide layers of the population to build a democratic society are expounded.

Д.В. Архірейський

ОСТАННІЙ РЕЙД МАХНА

У науково-публіцистичній літературі намагання сказати “всю правду” про Нестора Махна та махновщину, можливо, і не в остаточній редакції, але з урахуванням нових факторів і оцінок, не припиняються фактично з того самого часу, коли гуляйпільські повстанці вперше заявили про себе як про вагому політичну силу, здатну впливати на ситуацію не тільки в межах Катеринославської губернії, але й усієї України. Отже, незважаючи на тривале навмисне замовчування проблеми, зараз маємо низку наукових праць, що претендують на більш-менш повне висвітлення пов'язаних з махновським рухом подій.

Разом з тим тема є далеко не вичерпаною, що підтверджує факт появи останнім часом низки нових як наукових, так і публіцистичних праць. Важливим стимулом для продовження дослідницької роботи в цьому напрямку повинна стати необхідність перегляду дотеперішніх інтерпретацій, адже кожний серйозний “махнолог” так чи інакше мусить долати міфотворчість попередньої традиції, як правило, надзвичайно заідеологізованої та сповненої загальних місць, якими часто-густо підмінюються наукові визначення.

З іншого боку, не останню роль у продовженні подальшого дослідження махновщини відіграє бажання заповнити численні пропуски у наших знаннях про дане історичне явище, уточнити та деталізувати пов'язані з ним факти, сформулювати і розглянути непорушені раніше питання тощо. Очевидно, що вирішення цих завдань передбачає подальший пошук нових історичних джерел. Перспективи такого пошуку доволі переконливі: як здається, обсяг досі незатребуваних дослідниками матеріалів з махновщини і українського повстанського руху доби громадянської війни в цілому, насамперед архівних, перевищує вже освоєну джерельну базу.

Пропонований нижче документ є бюлетенем секретно-інформаційного відділу РНК УСРР, складеним на підставі даних, одержаних у результаті проведеного червоними військовими розслідуванням. Дане джерело висвітлює обставини останніх днів і годин махновської епопеї, коли мізерні рештки ще недавно багаточисельної армії завершили свій останній рейд по Україні та, переправившись на чолі з самим Н.Махном через Дністер, що був тоді державним кордоном між Україною та Румунією, залишили терени батьківщини.

В історіографії немає одностайної думки щодо цієї події саме за браком необхідних джерел. Сам по собі даний сюжет і досі не став темою окремого наукового дослідження, в узагальнюючих же працях з історії махновщини з цього приводу існують значні розбіжності, зокрема, щодо дій махновського загону протягом 16–27 серпня 1921 р., визначення його чисельності, в тому числі кількості тих, хто безпосередньо перейшов кордон, а також щодо визначення форми переходу (бойова операція, таємний, але організований перехід, випадковість, збіг обставин тощо).

Події, про які йдеться у бюлетені, датуються вечором 25-го – ранком 28-го серпня 1921 р. Це – час завершення останнього рейду махновського загону Правобережною Україною, що розпочався 16 серпня переправою махновців через Дніпро.

Щодо подій 16 серпня у дослідників у цілому розбіжностей немає. Переправа відбулася між Кременчуком і Орликом, фактично в місці впадіння в Дніпро Ворскли, навпроти села Мишуриноного Рогу. Щоправда, В.Волковинський називає й інший час переправи – 13 серпня, але то, напевно, друкарська помилка, бо тут же, поряд, історик називає і 16 серпня [1, с.227]. Він же називає село Мишурин Ріг просто Мишуриним. Дослідники Т.Беспечний і Т.Букреева також визначають 13 серпня як день переправи махновського загону через Дніпро [4, с.188]. Сам Махно у листі до свого соратника П.Аршинова пізніше згадував, що “на початку серпня [] було вирішено тимчасово виїхати мені з деякими командирами за кордон, для лікування”, тому 13 серпня, перебуваючи на Лівобережжі, він з сотнею вершників взяв напрям у бік Дніпра. На світанку 16 серпня на 17 селянських рибальських човнах загін форсував Дніпро, а незабаром, того ж дня, Махно був шість разів легко поранений [2, с.190].

Ким і де він був поранений, Махно, втім, не згадує, і треба зауважити, ніхто з дослідників раціонально це не пояснює. В.Білаш, начальник штабу махновської армії в 1919–1920 рр., повідомляє, що в ніч з 16 на 17 серпня в Мишуриному Розі на відпочиваючих махновців зненацька напав збройний загін селянської самооборони (цілком імовірно, що це було бойове формування місцевих комнезамівців, лояльних до більшовицької влади). У цій нічній сутичці нібито й було поранено Махна, а також полонено 50 махновців [3, с.572]. Описуючи цей епізод, О.Тимошук посилається саме на Білаша [9, с.141], хоча добре відомо, що сам Віктор Білаш у цей момент був не з Махном, а очолював окремих повстанський загін на Бердянщині, а, отже, знати про випадок у Мишуриному Розі і подальші події міг або від представників влади (бо залишився в Україні), або від тих махновців, які були безпосередніми їх учасниками (наприклад, від Лева Зінківського-Задова, який у 1924 р. повернувся з Румунії до України).

Приділяє увагу цій події і В.Волковинський. Він зазначає, зокрема, що в Мишуриному Махно “наказав поміняти коней і змастити тачанки, а загін поставити на нічліг. Коли махновці поснули міцним сном, селяни накинулись на бандитів. Вони підійшли й до хати, у якій ночував Махно, але постріл вартового розбудив “батька”. Поранений шістьма кулями, він на коні втік у степ” [5, с.227]. Російський журналіст В.Голованов, який серйозно взявся за дослідження махновщини, також впевнений, що Махно був поранений саме кулями, але не приховує, що посилається в цьому епізоді на того ж Волковинського [6, с.426].

Відаючи належне дослідницькому і письменницькому таланту В.Волковинського, все ж таки зауважимо, що вищенаведена цитата з його книги аж ніяк не може претендувати на об’єктивність реконструкції подій тієї ночі. По-перше, ніхто, в тому числі і сам Махно, не згадує, що поранення отамана сталося саме від вогнепальної зброї. По-друге, не зрозуміло, хто повинен був “міняти коней” і “змащувати тачанки”, точніше, їх колеса, якщо “махновці поснули міцним сном”. По-третє, звідки взялась інформація про самотнього дисциплінованого вартового, вчасний постріл якого врятував отаманське життя? І чому, нарешті, зазначається, що врятувався втечею лише один Махно?

Втім, дана цитата викликає певні міркування. Скажімо, Махно повідомляє, яким чином форсував Дніпро особовий склад його невеличкого війська, але нічого не каже про коней і тачанки. Волковинський же зупинку махновців у Мишуриному Розі пояснює

необхідністю, по-перше, змінити коней і підремонтувати тачанки, по-друге, відпочити після важкої переправи. Однак ніхто не пояснює реальних причин нападу на них місцевих селян. Щоправда, Голованов упевнений, що Махна в цей час українське селянство не сприймало вже у принципі, мовляв, більшість селян “повернулася до звичайного трудового життя”, спокійно збирала перший після війни врожай, а ось Махно увесь залишився у революції, війні, боротьбі. “Все перемінилося, він же був чужий” [6, с.426]. Зрозуміло, що таке пояснення надто і надто загальне, щоб претендувати на істинність.

Отже, виникає питання: а чи переправляли махновці з лівого берега Дніпра на правий сотню своїх коней та тачанки з кулеметами? В умовах постійного переслідування та блокування червоними військами певних місцевостей слід визначити подібну операцію технічно доволі складною для виконання. Треба було швидко переносити зброю, включаючи й кулемети та спорядження з тачанок у човни, щось робити з самими тачанками, якось направляти у воді коней, бо вони перепливали ріку, треба думати, без людей, адже Махно чітко згадував рибальські човни для бійців, тощо.

Таким чином, можемо припустити, що махновці вранці 16 серпня форсували Дніпро без коней і тачанок, які вони залишили на лівому березі. І в Мишурин Ріг вони зайшли для того, щоб роздобути коней і тачанки, тобто фактично реквізувати їх у місцевих селян. Як правило, махновці у таких випадках пропонували селянам якийсь обмін. Але тут їм нема було чого запропонувати селянам, а коні і тачанки були вкрай необхідні для швидкого пересування в умовах перманентного оточення. Очевидно, у Мишурин Ріг махновці увійшли вдень 16 серпня і почали реквізувати необхідне для подальшого руху. Мишуринці, які, можливо, дійсно мали в селі самооборону, наважились дати відсіч махновцям для вірності лише вночі. Не зрозуміло лише, чому повстанці залишились на ночівлю в нелояльному до них селі. Але те, що в подальшому вони мали і коней, і тачанки, свідчить, що виступ мишуринців був не абсолютно вдалим.

О.Тимошук у своїй монографії вмістив схему останнього рейду Махна територією України [9, с.180], що, безсумнівно, є науковим здобутком. За цією схемою, уполовинений після мишуринського випадку махновський загін упродовж 17 серпня рухався у бік села Петрового на Інгульці. Білаш переконаний, що 18 серпня махновці перебували в районі села Верблюжка (у 22,23 км на захід від Петрового), колишньої “столиці” отамана Григорьєва [3, с.572]. Можливо, Махно розраховував підсилити свій загін місцевими повстанцями, однак є підстави вважати, що з часу вбивства махновцями Григорьєва (липень 1919 р.) повстанці з самої Верблюжки не дуже горіли бажанням підтримувати махновців. Імовірно, 18 серпня махновці форсували Інгулець і, не викриті червоними, рушили до Інгулу з метою перейти і цю ріку, загальним напрямом на Бобринець.

Махно згадував, що в ці дні – 17, 18 серпня – його загін неодноразово зустрічався з місцевими повстанцями, очевидно, бійцями формувань криворізьких отаманів братів Іванових та Марусі. Повстанці нібито вітали рішення Махна вийти за кордон для лікування [2, с.190]. Також очевидно, що за рахунок саме місцевих повстанців Махно доозброїв і поповнив свій загін, що видно із явного збільшення кількості його бійців у подальші дні.

Щоправда, Білаш впевнений, що поповнення махновського загону іванівцями та повстанцями Марусі відбулось на Нікопольщині [3, с.572], але це не могло статися раніше 20 серпня. 19 серпня, імовірно, надвечір (Голованов вважає, що вранці 20-го [6, с.426, 427]), на підході до Інгулу, за 12 верст до Бобринця, загін був атакований 7-ю кавалерійською дивізією червоних, полки якої намагалися взяти махновців у кільце. Відбулося справжнє кавалерійське фехтування. Поранений Махно, який до цього часу, мов Карл XII Шведський, пересувався тачанкою, за допомогою Лева Задова пересів на коня і особисто очолив прорив своїх вершників на південь. Махновці атакували позицію кулеметної команди червоних, яка знаходилась у якомусь селі. Захопивши тринадцять “Максимів”, три “Льюїси”, а також 25 тачанок, махновці кинулися далі [6, с.427; 3, с.190].

Проте розгубленість червоних тривала недовго. Скориставшись невеличкою затримкою повстанців біля трофейних тачанок, “уся кавалерійська дивізія вискочила з села Миколаївка і найближчих хуторів у поле і... перейшла в контратаку”, знов замкнувши загін Махна у кільце. Фактично не змінюючи темпу, махновці врзалися в кінноту 38-го полку 7-ї кавдивізії і протаранили її наскрізь [2, с.190].

Затим почалася 110-верстна погоня. Постійно відбиваючись від наседаючих червоних, махновці спочатку рухалися вздовж Інгулу у напрямку Нового Буга. Очевидно, вони були б раді вискочити з міжріччя Інгулу та Інгульця, де місцевість була насичена урядовими військами, але переправи й броди, імовірно, також ретельно охоронялися червоними. З іншого боку, Махно сподівався вийти на слід місцевих повстанців-махновців, колишніх вояків Кримського корпусу своєї армії (1919 р.) і Таврійської групи (1920 р.), які тепер протистояли більшовицькому режимові у складі формувань північнохерсонських отаманів Свища і Чорного Ворона. Білаш свідчить, що 20 серпня в районі Нового Буга до рейдуючого загону Махна таки приєдналося чимало місцевих махновців [3, с.572].

Маневруючи у міжріччі Інгулу та Інгульця, Махно, очевидно, 20 серпня не зміг прорватися через Інгул на захід. Є підстави вважати, що він стрімко розвернувся на 180° і кинувся на схід, через Інгулець, прямуючи на Нікопольщину. Принаймні, одне село Миколаївка знаходиться на Інгульці, нижче за течією від Кривого Рогу. Крім того, Білаш повідомляє, що на Нікопольщині Махно шукав ще якісь загони Іванова та Марусі і що південніше станції Апостолове, а це саме лівий берег Інгульця, отаман зазнав нових втрат. Зокрема, тут загинули брати Коростильови (один з них, Павло, був членом гуляйпільського союзу анархістів-комуністів ще з 1917 р.) [3, с.572]. Сам Махно зазначає, що під час цієї гонитви його загін утратив 17 бійців [2, с.191; 9, с.141]. Білаш констатує, що на Херсонщині загинув Дерменжі, учасник незабутнього повстання на панцернику “Потьомкін” (1905 р.) і ветеран махновського руху [3, с.583]. Втім, це могло статися і 19 серпня під Бобринцем чи під Миколаївкою або Новим Бугом 20, або 22 серпня під час переправи через Інгул.

Отже, скоріше за все, ще 20 серпня Махно форсував Інгулець в районі Миколаївки і 21-го з'явився в районі Апостолового. Можливо, тут відбулася ще одна сутичка з якимось загороджувальним загonom червоних, що змусило повстанців здійснити черговий маневр. Цього ж дня махновці утретє протягом останніх трьох діб форсували Інгулець і рушили на захід, маючи на меті вихід на західний кордон УРСР. Але спочатку їм треба було перейти Інгул.

Під час короткого перепочинку в одному із хуторів поблизу Нового Буга 20 чи 22 серпня місцевими селянами було схоплено начальника махновського штабу Тарановського (у Волковинського помилково Тараковський [5, с.227]). Незабаром ветеран і один із лідерів махновщини цими селянами був живцем спалений. Голованов вважає, що Тарановський загинув 22 серпня під час форсування Інгулу [6, с.427]. Отже, можливо, це дійсно сталося 22 серпня, але до переправи.

Епізод із загибеллю Тарановського є доволі загадковим. Найбільш детально про нього повідомляє Білаш. За його даними, селяни хуторів Катеринівка, Терноватий та Федосіївський (басейн р. Грузької, поблизу Нового Буга), незадоволені насильницькою заміною в них махновцями коней, накинулися зненацька на Тарановського. Він відстрілювався, але був схоплений і тут же спалений. Бійці 7-ї кавдивізії червоних, що підійшли незабаром, лише поховали обвуглені залишки його тіла [3, с.572]. Проте Білаш не був очевидцем цієї події. Йому про неї, як і про мишуринський випадок, могли повідомити пізніше, коли він, полонений, змушений був розповідати все, що знав про махновщину. Логічно припустити, що для уточнення певних деталей чекісти могли поділитися з ним своєю інформацією. Втім, повторимо, це лише припущення.

В.Волковинський, описуючи цей випадок, дані про нього, очевидно, запозичив у того ж Білаша. Можливо, саме тому його опис такий невиразний: “...На одному з хуторів, куди підійшла частина 7-ї кавдивізії, місцеві селяни оточили хату, де збирався зупинитись Махно, накинулися на махновського штабіста Тараковського, який опинився

там, і захопивши його, спалили на вогнищі” [5, с.227]. І знов таки ця цитата залишає більше питань, ніж відповідей на них.

І дуже дивно, що нічого про жакливу долю Тарановського не згадує сам Махно, адже той був далеко не рядовою особою повстанського руху. Цікаво, чому? Очевидно тому, що нічого не знав про це. Тарановського могли схопити на хуторах зненацька, наприклад, у випадку, коли він відстав від своїх, а махновці, не знаючи про це і дуже поспішаючи, вже не могли йому нічим допомогти. Можливо, до погоні за махновцями приєднався окремий загін селян вищеназаних хуторів, і Тарановський, прикриваючи відхід своїх, потрапив у полон. Селяни ж із помсти влаштували над ним справжній суд Лінча. Або перед тим, як потрапити на вогнище, Тарановський міг бути застрелений. Також можливо, що Тарановський у попередніх сутичках із червоними був важко поранений, і загін був змушений залишити його в якомусь із хуторів, де й сталася ця трагедія.

Безсумнівні причини нападу селян на Тарановського. Це ставить даний випадок і мишуринський в один ряд. Імовірно, що Тарановський був спалений відразу, доки в справу не втрутились представники влади. Останнім цей активний діяч махновщини, очевидно, знадобився б живим.

19 серпня у Харкові відбулося засідання Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР, одним із питань порядку денного якого було “Про боротьбу з бандою Махна” [11, *арк.129*]. В.Волковинський датує це засідання 22 серпня, а назву питання передає як “Про боротьбу з батьком Махном” [5, с.228]. Доповідач з цього питання, голова уряду Радянської України Х.Раковський, зокрема, зазначив: “Не дивлячись на те, що у Махна залишилося усього сімдесят вершників з одним ручним кулеметом, він продовжує кочувати по губерніях, руйнуючи радянський апарат. Губнаради повинні зробити останні зусилля для його остаточної ліквідації, пам’ятаючи, що без знищення його основного ядра і самого Махна завжди існує можливість відродження банди” [11, *арк.129*; 5, с.228].

Після 19 серпня 1921 р. Постійна нарада більше не поверталася до проблеми махновщини [6, с.427].

Окремим епізодом полювання на махновців стала переправа останніх через Інгул в районі Нового Бугу 22 серпня. Форсування ріки для загону було дуже нещасливим. Винищувальний загін червоних підійшов до місця переправи у той момент, коли повстанці знаходилися ще у воді, і відкрив по них вогонь. Голованов зазначає, що тут загинуло близько 40 махновців і важко поранений був сам Махно. Куля увійшла йому нижче потилиці і вийшла крізь праву щоку, не зачепивши, очевидно, кісток черепа. Однак до кінця життя праву щоку Махна прикрашав шрам ніби від шабельного удару [6, с.427]. Отаман у листі до Аршинова також повідомляв про своє поранення, зазначаючи, що змушений був остаточно пересісти у тачанку [2, с.191].

Більшовики деякий час навіть вважали, що Махно загинув, як і Іванюк, отаман Лось, який тільки-но приєднався до махновського загону, Маруся та деякі інші відомі повстанці. Махновці нібито втратили близько 100 коней, усі кулемети, багато бійців полоненими [5, с.227; 9, с.142]. Однак після ретельної перевірки, проведеної за особистим наказом командуючого червоними військами в Україні та Криму М.Фрунзе, була виявлена помилка: Махно залишився живим.

Щодо загибелі на Інгулі Марусі та Лося, то більшовики, можливо, і не помилилися. Щодо інших у сучасників та дослідників виникли деякі розбіжності. Так, Голованов вважає, що саме під час цієї переправи, як зазначалося вище, загинув Тарановський, а також інший провідний махновський командир Петренко. Щодо Тарановського, то Голованова, як ми знаємо, спростовує Білаш, щодо Петренка – особисто Махно, повідомляючи, що той загинув 26 серпня [2, с.191]. Білаш лише зазначає, що Петренко-Платонов, повний георгіївський кавалер часів Першої світової війни і провідний отаман махновського руху, загинув десь на Херсонщині [3, с.572, 587]. Не все зрозуміло і стосовно Іванюка. За даними того ж Білаша, цей колишній анархіст, набатовець полтавської організації і провідний повстанський ватажок, що разом із Махном 16 серпня перейшов Дніпро на правий берег, загинув 18-20 серпня на південь

від Апостолового [3, с.572]. Махно ж запевняє, що Іванюк, як і Петренко, загинув в останньому бою з червоними 26 серпня [2, с.191].

Після інгульської переправи зменшений загін Махна взяв курс на Єланець і далі повз Помошну на Тишківку, якщо вірити Тимошуку [9, с.180]. Голованов нараховує в загоні у цей час близько 70 бійців, зазначаючи, що його переслідував лише невеличкий підрозділ червоних з одним автопанцерником. Дослідник переконаний, що більшовики цього разу вирішили дати Махну можливість піти за кордон [6, с.427]. Таким чином, приблизно 23 серпня махновці пройшли Єланець (Тимошук помилково датує цей момент 21 серпня), 24-го проминули Тишківку і форсували Гнилий Тикич, 25-го були під Тепликом, приблизно у 30 км на південний схід від Умані [9, с.180] (Тимошук знов-таки помилково розміщує Теплик поблизу Дністра [9, с.142], хоча для того, щоб від Теплика дістатись Дністра, треба було спочатку перейти Південний Буг). Той же Тимошук, посилаючись на архівні матеріали, стверджує, що під час перебування махновців в селі Ольховатці, у 30 верстах на південь від Умані, їхній загін нараховував 100 шабель при шести кулеметах [9, с.142].

Як ми знаємо, у листі до Аршинова Махно спростовує Голованова, повідомляючи, що 26 серпня відбувся ще один бій з переслідувачами, під час якого і загинули Петренко та Іванюк [2, с.191]. Отже, це дає підстави вважати, що після інгульської переправи 22 серпня і до перетину румунського кордону вранці 28-го махновці були змушені, принаймні, прийняти ще один бій, цілком імовірно, що останній. Однак це сталося не 26 серпня, як стверджує Махно, а дещо раніше – 24-го чи 25-го. Про це свідчать дані вищезгаданого бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УРСР. Є підстави довіряти цьому документові, адже він став результатом спеціально організованого більшовицьким урядом розслідування обставин переходу махновцями державного кордону.

Втім, краще вже навести цей документ повністю, адже, як показує аналіз відповідної літератури, він поки не став надбанням історичної науки. Документ подається мовою оригіналу:

“Бюллетень секретно-информационного отдела СНК УССР

26 октября 1921 г.

...На бандитском фронте (военный обзор)

Начальник Н-ской дивизии проделал тщательное обследование пути банды Махно с момента потери соприкосновения с ней наших частей и до ухода за кордон. Сведения, добытые этим обследованием, подробно рисуют последние дни пребывания Махно на нашей территории и переход [его] через границу. По своему исключительному интересу сведения должны стать исключительной главной в истории нашей борьбы с Махно за период с ноября 1920 по август 1921 года.

Как известно, банда Махно после ряда боев с нашими частями в 20 числах августа [1921 г.] в северной части Николаевской и южной части Подольской губернии бросилась на северо-запад в общем направлении на г. Гайсин. Оторвавшись от преследования брошенных ей вдогонку и наперерез частей и обогнав наш кавалерийский полк, банда Махно повернула в сторону нашей западной государственной границы.

Поздно вечером 25 августа банда Махно заняла деревню Черная Гребля в 90 [верстах] от границы. Потребовав от председателя сельсовета и предкомнезаможа¹ отвода квартир для “красноармейского отряда”, бандиты расположились на западной окраине деревни, выставив на мосту через реку караул, не пускавший никого. Опросом жителей установлено, что у крестьян создалось впечатление, как будто в деревню действительно вошел красноармейский отряд: всадники, проезжая рысью по улице, соблюдали порядок, были одеты в красноармейскую форму, многие – в буденновских шлемах и красных брюках; комсостав имел на рукавах положенные отличия, впереди отряда несли свернутое красное знамя. Численность отряда, по показанию очевидца, колебалась от 100 до 140 сабель при 5 тачанках, из которых три были заняты под

¹ Голови комітету неможлих селян.

пулеметы. Почти у каждого всадника было по 1,2 запасной лошади. Сам Махно ехал на лучшей тачанке, запряженной четверкой каракулевых [?] лошадей, рядом с ним сидела женщина, по-видимому, его жена.

Остановился “бацько” в избе крестьянина Кирила Медведя, который описывает Махно следующим образом: низкого роста, лет 30-35, со смуглым бледно-желтым лицом, изрытым оспой и в веснушках, со вздернутыми волосами. Одет он был в черный френч, на голове – черная фуражка, через плечо – сумка. Махно сильно хромал на левую ногу и был, видимо, недавно ранен в левый бок. Жену Махно Медведь описывает следующим образом: брюнетка, небольшого роста, с остриженными волосами, с красивым лицом, носит золотые очки. Одета в серый жакет, синюю юбку и черную кубанку.

Во время ужина к Махно заходил целый ряд бандитов, в том числе, видимо, начальник штаба с картой и комендант доложивший, что все “разместились”. Комендант – огромного роста, плотный, с большой шевелюрой, перевязанной левой стороной головы и глазом. Видимо, многие из бандитов были изранены в предыдущих боях. О чем говорили бандиты, установить не удалось, так как крестьяне были удалены из комнаты.

После ужина комендант проверил кормежку лошадей, которым непрерывно сыпали овес. Во дворе Медведева стояло 25 лошадей. Когда Махно лег спать не раздеваясь, комендант растянулся у порога этой двери, где ночевал Махно. Среди ночи караульный на мосту произвел выстрел, среди бандитов поднялась тревога. Разбудили самого Махно. В 5 минут все было приведено в боевую готовность. Тревога оказалась ложной. На рассвете 26 августа банда в полном порядке выступила в западном направлении. Пройдя д. Орловку и Петрашевку, банда переправилась через р. Буг в 17 [верстах] от Тростянец-Подольского и около часу дня заняла д. Демидов. Был устроен привал. Бандиты немедленно же занялись кормежкой лошадей. Несколько милиционеров, захваченных в деревне, бандиты зверски зарубили, особенно усиленно разыскивал коммунистов помощник коменданта банды. Во время привала Махно зашел в одну из хат, проверил документы у хозяина и лег отдохнуть, приказав в 4 часа дня готовиться в дальнейшую дорогу. Бандиты расспрашивали у крестьян о дороге к Румынской и Польской границе, видимо, в это время Махно уже определенно решил уйти за кордон. В 5 часов дня Махно выступил из Демидова. Пройдя д. Буды, Верховку и, переправившись через р. Бережанку, бандиты с наступлением темноты заняли д. Цибулевку. В течение 26 августа банда прошла 55 [верст] до границы осталось по прямой линии 15 верст.

На переправах через р. Буг накануне перехода Махно случилось следующее. К границе подошла шайка в 50-60 человек, под командой атамана Лихо. Эта команда привлекла внимание сторожевых частей, которые двинулись за ней. Этим на другой день и воспользовался Махно для беспрепятственной переправы через Буг. Возможно, что Махно и Лихо виделись где-либо в районе Тростянец-Подольской переправы.

На ночевке в д. Цибулевке бандиты по обыкновению выставили сильное сторожевое охранение. Ночь прошла спокойно, за исключением нескольких столкновений с крестьянами, не желавшими давать фураж; последним бандиты грозили “отвести к Махно, он де с ними расправится”. Перед рассветом, быстро собравшись, банда выступила на д. Б. Крикливы [?] возле которой бандиты зарубили после проверки документов 3 красноармейцев и 2 крестьян, последних – за причастность к комнезаму.

Днем 27 августа банда рассыпалась в лаву и перешла железнодорожное полотно линии Жмеринка Балта Гайворон в 4 [верстах] от ст. Рудницы. Собравшись после перехода через железную дорогу в колонну, банда прошла мимо д.д. Песчанка, Гоноровка, Студеная, Загидков и мимо отметки “392”, пройдя в день 40 [верст]. В течение ночи бандиты продолжали движение к границе, до которой оставалось 13 [верст].

На рассвете 28 августа банда Махно начала переправу через р. Днестр возле брода у монастыря Жабка [?] в 5 [верстах] южнее [местечка] Каменки². Бандиты напали на береговой патруль, разоружили 8 красноармейцев и быстро переправились на румынскую сторону, бросив на крутом³ берегу 5 тачанок. Интересно отметить, что бандиты каким-то образом узнали особый береговой пропуск⁴, которым и воспользовались для обнаружения патруля. В конце переправы банда была обстреляна пулеметным огнем нашего отряда, подоспевшего из Каменки, но потерь в банде не было, ввиду дальности расстояния. Численность переправившихся бандитов – 80-100 сабель с 4 пулеметами, без обоза. Глубина брода 3 с 1,2 4 фута⁵.

Таковы подробности последних дней пребывания Махно на нашей территории” [12, *арк.101,102*].

Отже, які висновки можна зробити на підставі аналізу цього бюлетеня?

Останній бій махновців з червоними, очевидно, дійсно відбувався 24 чи вдень 25 серпня. Те, що 25-го в Чорній Греблі вони маскувались під червоноармійців і не чіпали представників влади, свідчить, що повстанці були зацікавлені збити переслідувачів зі свого сліду. А зробивши це, 26 і 27 серпня вони вже не приховували, ким є насправді, і діяли відповідним чином, вбиваючи комнезамівців, комуністів, червоноармійців та радянських міліціонерів.

За даними О.Тимошука, цей бій відбувався в Ольховатці, де повстанців укотре наздогнали підрозділи 7-ї кавдивізії РСЧА і нав'язали їм бій. Махновці із сотні нібито втратили 67 бійців, а також 20 коней і відійшли до Теплика [9, *с.142*]. До речі, цей бій відбувся на відстані приблизно 15-20 км на захід від Перегонівки, де у вересні 1919 р. махновська армія здійснила славнозвісний прорив денікінського фронту.

Очевидно, останній бій остаточно переконав Махна у неможливості пробитися через заблокований польський кордон. Він сам свідчить, що саме після цього бою було вирішено змінити маршрут загону [2, *с.191*].

З іншого боку, цілком імовірно, що бій під Ольховаткою був розпочатий не червоними, а саме махновцями. З наведеного документа можна зробити висновок, що переправи і броди через Південний Буг також ретельно охоронялись урядовими військами. Отже, можливо, Махно здійснив спробу з боєм прорватися через Буг до Дністра. Після програву, очевидно, пошарпаний загін повстанців піднявся течією уверх вздовж Бугу, на північний захід, дійшовши, таким чином, до Теплика. Саме після Теплика махновці повернули на південний захід, пройшли Чорну Греблю (25 серпня), Орлівку та Петрашівку і переправились через Буг приблизно у 20 км на схід від Тростьянця (26 серпня).

Як би там не було, але очевидно, що Махно навмисне вів свій загін у зону схрещення польського та румунського кордонів, аби на місці було легше вибрати найкращий варіант переходу. Це додатково характеризує його як досконалого військового стратега. На нараді в селянській хаті у Чорній Греблі, судячи з усього, остаточно було розроблено маршрут і план переходу кордону. Згадки у бюлетені про оперативні мапи, якими користувалися махновські командири, і про топографічні розпитування повстанцями місцевих жителів, як і попередні дії загону, у принципі підтверджують повідомлення Білаша про ретельну підготовку махновців до переправи через Дністер [3, *с.573*].

Залишається відкритим питання про роль пропетлюрівського отамана Лиха у здійсненні махновцями переправи через Буг, а, отже, й переходу через кордон. Чи були насправді між Махном і Лихом якісь контакти і вони діяли узгоджено, чи Лихо допоміг махновцям випадково? Як би там не було, відомо, що увечері 28 серпня загін Лиха (за іншими даними, він нараховував близько 120 шабель), як і махновці, переправився через Дністер у 10 км на північний схід від Кам'янки [10, *с.285*].

² Зараз територія республіки Молдова. – Авт.

³ левом

⁴ пароль

⁵ 1–1,2 м.

До речі, якщо вірити Тимошуку, після бою під Ольховаткою в загоні Махна мало б залишитись усього 33 бійця. Однак у Чорну Греблю в той же день або наступного дня увійшло 100-140 махновців. Отже, ймовірно, загін поповнився за рахунок місцевих повстанців. Чи не допоміг Махну і в цьому отаман Лихо?

Бюлетень спростовує створений радянською пропагандою міф про те, що відступ Махна за кордон був втечею охоплених панікою, зовсім здеморалізованих, розгублених людей. Навпаки, якщо вірити наведеним подільськими селянами свідченням, повстанці, незважаючи на відчутні втрати і нелюдську втому, зберігали сувору дисципліну, до кінця залишаючись повноцінним військовим підрозділом.

Безперечною складовою рейдової тактики Махна була й операція по форсуванню Дністра. Слід зауважити, що в літературі думки щодо цієї події, як і щодо остаточної кількості тих, хто разом з Махном перейшов кордон, істотно розійшлись. На момент переправи дослідники нараховували в загоні: О.Тимошук – 125 шабель при 2-х кулеметах; В.Волковинський, В.Теліцин та В.Голованов – 78 бійців; П.Сергєєв – 30-40 повстанців; Куварзін – 70-80 “бандитів”; Т.Беспечний та Т.Букрєєва – 80 (в іншому місці – 78) бійців [9, с.142; 5, с.229; 8, с.415; 6, с.428; 1, с.123; 7, с.117-118; 4, с.188, 263]. Бюлетень же, як видно, визначає кількість махновців у 80-100 чоловік.

Щодо визначення характеру переходу Махном кордону, то вітчизняною історіографією, слід визнати, відповідна проблема вже сформульована. Зокрема, О.Тимошук зазначає, що “Аршинов і Білаш показали перехід через кордон як ретельно продуману військову операцію, яка супроводжувалася роззброєнням радянських прикордонників. В.Волковинський (як і Теліцин, до речі. – Авт.) вважає, що загін Махна проривався через кордон з боєм. На нашу думку, махновці перетнули кордон тасмно, бо цей епізод ще довго уточнювався червоним командуванням...” [9, с.142]. У принципі бюлетень підтверджує думку Тимошука.

Деякий історіографічний аналіз було здійснено й В.Головановим. Він згадує, що дехто з радянських “знавців” махновщини описували “переправу на човнах домовини з тілом нібито мертвого Махна, вбраного згідно з поховальним обрядом якоїсь секти” [6, с.427, 428]. Сам же Голованов, судячи з усього, дотримується версії В.Яланського, внучатого племінника Н.Махна, з яким у 1976 р. своєю інформацією поділилася Галина Кузьменко, дружина отамана. Кузьменко разом з чоловіком переходила кордон, отже, була безпосереднім учасником події. Наведемо її опис за книгою Голованова: “...Рано-вранці 28 серпня біля Дністра махновці наскочили на прикордонний роз’їзд. Зорієнтувалися миттєво: добре, що одягнені всі були у гімнастерки, червоноармійські будьонівки й кашкети. Не вповільнюючи ходи, понеслись до прикордонників. “Навіщо ви нас викликали?!” – гучно крикнув Левко Задов з тачанки. “А ми не викликали вас,” – здивовано відповів взводний. Поки промовлялись дві ці фрази, прикордонники були оточені. Чинити опір їм не було ніякого сенсу: роз’їзд нараховував чоловік дванадцять, махновців сімдесят вісім. Один з прикордонників показав, де можна переправитися. Всю зброю червоноармійців забрали з собою, аби ті не стріляли у спину. Левко Задов допоміг перебинтованому батькові злізти з тачанки і увійти у ріку, тримаючись за сідло. Кінь увійшов у воду. Левко поплив поруч. Якась далека застава нібито намагалася стріляти по них, але даремно...” [6, с.428].

Окрему думку з цього приводу мають Т.Беспечний та Т.Букрєєва. Вони переконані, що “невеликий загін батька Махна роззброїв радянську прикордонну заставу між селами Рибниця і Подоймиця завдяки винахідливості Лева Задова. Він, переодягнувшись у червоноармійську форму, відволік увагу прикордонників, а в цей час 77 найвідданіших батькові махновців перепливали на човнах Дністер і ступили на територію Румунії” [4, с.263, 264]. Тимошук уточнює, що переправа відбулася поблизу села Бурсука, у 8 верстах південніше від Кам’янки [9, с.142].

Отже, більшість дослідників вважає, що переправа махновського загону через Дністер була фактично невеликою військовою операцією, в якій вирішальну роль відіграла не сила зброї, а досвідченість, хитрість, рішучість махновців, їх відмінне знання свого ворога. Окрему і важливу роль у здійсненні цієї переправи відводять Леву Зінківському-Задову.

За Дністром же починався новий етап у житті кожного бійця невеличкого осколка грізної колись махновської армії українських повстанців.

Джерела та література

1. Н.И. Махно. Воспоминания, материалы, документы. – К., 1991.
2. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье, 1995.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
4. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк, 1996.
5. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994.
6. Голованов В.Я. Тачанки с юга. – М.; Запорожье, 1997.
7. Каварзин А.И. Дорогами нескончаемых битв. – К., 1982.
8. Телицын В. Нестор Махно. – М.; Смоленск, 1998.
9. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь, 1996.
10. Трифонов Н.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921 – 1923 гг.). – Л., 1964. – Ч.1.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3204. – Оп.1. – Спр.9.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.616.

SUMMARY

On the basis of archival sources and memoirs, the author has stated his own vision of circumstances of Makhno's troops and Red Army last armed opposition in August, 1921.

Н.А. Ковальова

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У 1921 р.

Після розгрому зовнішніх ворогів радянської влади і ліквідації основних фронтів громадянської війни у листопаді 1920 р. перед правлячою партією більшовиків в Україні постало інше важливе завдання – налагодження стосунків із селянством. Громадянська війна загострила безліч протиріч у суспільстві, зокрема між містом і селом, ідеологією правлячої партії й інтересами селянства, а також усередині селянства, змусивши його захищати свої інтереси збройними засобами. Найбільшими центрами селянського повстанського руху у 1921 р. стали Київщина і Катеринославщина. Повстанський рух на Київщині характеризувався переважанням пропетлюрівської орієнтації [11, с.19, 29; 10, с.157]. Повстанські формування Катеринославщини перебували під впливом різних ідеологій, їх діяльність найбільш повно відображала прагнення селян Півдня України і їх ставлення до радянської влади.

У працях радянських істориків проблема селянських повстанських рухів висвітлювалася однозначно негативно – як “внутрішня контрреволюція” та “куркульський бандитизм” [див. напр.: 11, 12]. Протягом останнього десятиріччя історики переосмислили сутність селянського повстанського руху і досить ґрунтовно дослідили карально-репресивну політику радянської влади щодо селянства [14; 15; 13; 7]. З'явилися і красномовні матеріали про окремі селянські виступи [17; 16]. Однак всебічну історію повстанського руху на Катеринославщині з усіма його особливостями поки що не створено. Деякі аспекти діяльності повстанців Катеринославщини у 1921 р. розкриємо у даній статті.

Селянський опозиційний рух на Катеринославщині у 1921 р. охоплював різні форми протесту селянства (збройний повстанський опір, заворушення, змови, підпільну діяльність). У документах органів радянської влади селянський повстанський рух